

УДК 811.163.1:161.2(075.8)/001.8

ПІДРУЧНИК З ЦЕРКОВНОСЛОВ'ЯНСЬКОЇ МОВИ УКРАЇНСЬКОЇ РЕДАКЦІЇ (КОНЦЕПЦІЯ ТА ПРОБЛЕМИ В ЇЇ РЕАЛІЗАЦІЇ)

Марія Скаб. Підручник з церковнослов'янської мови української редакції (концепція та проблеми в її реалізації).

У статті подано концепцію підручника з церковнослов'янської мови української редакції та основні проблеми в її реалізації (структура, обсяг інформації, вибір термінології, виклад тексту), зосереджено увагу на питаннях, важливих для виховання майбутньої духовної еліти України.

Ключові слова: церковнослов'янська мова української редакції, староцерковнослов'янська мова, Кирило (Костянтин), Мефодій.

Мария Скаб. Учебник по церковнославянскому языку украинской редакции (концепция и проблемы в ее реализации).

В статье подана концепция учебника по церковнославянскому языку украинской редакции и основные проблемы в ее реализации (структура, объем информации, выбор терминологии, изложение текста), сосредоточено внимание на вопросах, важных для воспитания будущей духовной элиты Украины.

Ключевые слова: церковнославянский язык украинской редакции, староцерковнославянский язык, Кирилл (Константин), Мефодий.

Maria Skab. Textbook in the church-slavonic language of the ukrainian version (conception and problems of its realization).

The article touches upon the conception of the textbook in the Church-Slavonic language of the Ukrainian version as well as the basic problems of its realization (its structure, scope of information, selection of terminology, and presentation of the text). The attention is also drawn to the questions important when educating the future ecclesiastical elite of Ukraine.

Keywords: the Church-Slavonic language of the Ukrainian version, Old Church-Slavonic language, Cyril (Constantine), Methodius.

Одним із рішень Першої конференції „Українська мова і сфера сакрального” (2010 р.) було створити підручник із церковнослов'янської мови української редакції [24, с. 120].

Згідно з навчальними планами, на філологічному та філософсько-теологічному факультетах викладають курс „Старослов'янська мова”, але за змістом ці курси різні, оскільки мають різну мету. На філологічному факультеті студенти вивчають власне старослов'янську мову, або, іншими словами, староцерковнослов'янську мову, як першу писемну літературну мову слов'ян, що існувала з IX по XI ст., на основі пам'яток X–XI ст. – для того, щоб краще розуміти закономірності розвитку української чи будь-якої іншої слов'янської мови; на філософсько-теологічному факультеті звичайно подають лише короткі відомості про старослов'янську мову як мову перших перекладів грецьких богослужбових книг на слов'янську мову, здійснених у другій половині IX ст. Костянтином (Кирилом) та Мефодієм, а основну увагу зосереджують на церковнослов'янській мові української редакції (такий термін прийнятий у мовознавстві щодо мови церкви XII – XXI ст., яка витоками має старослов'янську мову, але на території України набула певних особливостей і майже тисячу років використовувалася для духовних потреб українців). Власне, курс для студентів-теологів та релігієзнавців мав би мати назву „Церковнослов'янська мова”.

На сьогодні українськомовних підручників із церковнослов'янської мови усього два. 2000 року вийшла книга львівських авторів Лесі Біленької-Свистович та Наталії Рибак „Церковнослов'янська мова: підручник зі словником” [2], однак він, на наш погляд, може бути використаний студентами-теологами та релігієзнавцями лише як додатковий, бо, незважаючи на добру скомпонованість підручника (він має як додаток тексти для самостійного читання і словник обсягом 3,5 тисячі слів) та цікаву післямову редактора Тетяни Майданович, підручник має низку недоліків, серед яких найсерйознішим вважаємо відсутність відомостей про сучасну церковнослов'янську мову, її графіку та орфографію, про історію розвитку українського варіанта церковнослов'янської мови.

2004 року (2-е вид. – 2008, 3-тє вид. – 2012) вийшов підручник івано-франківських авторів Ярослава Мельника та Ольги Лазарович „Церковнослов'янська мова” [8], у якому систему церковнослов'янської мови висвітлено на широкому історико-культурному тлі: тут і історія

письма у слов'ян, зокрема й цікаві відомості про докирилівське письмо, й історія друкарства та перекладів Святого Письма, непогано висвітлено фонетичну та граматичну структуру церковнослов'янської мови, однак мало відомостей про графіку та орфографію, практично не проаналізовано східнослов'янські редакції церковнослов'янських текстів, бо їх риси, як зауважують автори, чітко не виражені. На жаль, в обох згаданих підручниках мало використано наукові праці українських вчених, численні студії яких присвячено українському варіантові церковнослов'янської мови.

Є ще підручник „Сіркеvná slovančina” Миколи Штеця [30], у якому автор описує український варіант церковнослов'янської мови (підваріант Пряшівщини, як його називає Василь Німчук [9]), однак підручник написано словацькою мовою, оскільки він призначений для студентів-теологів цієї території.

Отже, постала нагальна потреба в підручнику церковнослов'янської мови української редакції.

На сьогодні підготовлено першу частину підручника, у якому висвітлено коротку історію виникнення й функціонування старослов'янської, чи староцерковнослов'янської мови, та історію становлення і функціонування церковнослов'янської мови української редакції на території України, подано їх графіку, орфографію та фонетику. Друга частина міститиме відомості про морфологію та синтаксис сучасної церковнослов'янської мови.

Структуру підручника було вирішено будувати, використовуючи кращі традиції написання підручників українськими науковцями.

По-перше, Іван Огієнко, будучи професором Православного Богословського Відділу Варшавського Університету, планував видати „Історію церковнослов'янської мови”, яка повинна була складатися з 12 томів (упродовж 1927–1929 років вийшло лише шість: томи I, II – „Костянтин і Мефодій, їх життя та діяльність” [11; 12], IV – „Повстання азбуки й літературної мови у слов'ян” [13], V – „Пам'ятки старо-слов'янської мови X–XI віків: Історичний, лінгвістичний і палеографічний огляд пам'яток з повною бібліографією їх” [14], VI – „Фонетика церковно-слов'янської мови” [15], X – „Слов'янська палеографія” [16]; невиданими залишились том III – „Костянтин і Мефодій, їх життя та діяльність. Джерела”, том VII – „Морфологія церковно-слов'янської мови”, том VIII – „Складня церковно-слов'янської мови”, том IX – „Історія церковно-слов'янської вимови й наголосу”, том XI – „Історія перекладів (і їх виправлень) св. Письма та Богослужбових книг на церковно-слов'янську мову” та том XII – „Історія перекладів св. Письма та Богослужбових книг на живій слов'янській мові”.

Саме тому в другій частині посібника, думаємо, потрібно подати й історію правок книг церковнослов'янською мовою та історію перекладів релігійних книг на церковнослов'янську мову й із церковнослов'янської на українську.

По-друге, Василь Сімович, працюючи на посаді професора Українського Педагогічного Інституту ім. М. Драгоманова у Празі в 1923–1933 роках, написав „Нарис граматики староболгарської (староцерковнослов'янської) мови”, який був виданий у Празі 1926 року на правах рукопису і являв собою курс „викладів” для студентів історико-літературного відділу згаданого навчального закладу [22]. Ми уже відзначали [23] українськість цього підручника: автор подає весь матеріал (від змісту, списку літератури, викладу суті питань, вибору даних для порівняння, меж розгляду питань до стилістики оформлення тексту, тобто способу та стилю викладу) із позицій українця. Марія Білоус та Зеновій Терлак справедливо зауважували, що Василь Сімович „написав цілком оригінальну працю, що стала першим **українським** [виділення наше. – М. С.] підручником для вищої школи” [3, с. 82], що є прикладом для кожного з нас.

Отже, новий підручник має бути підручником насамперед про українську редакцію церковнослов'янського тексту, і це має бути український підручник, український за духом.

Під час написання першої частини посібника виникло багато проблемних питань, викликаних як станом розвитку славістики, так і методичними міркуваннями.

1. Обсяг інформації про старослов'янську (староцерковнослов'янську) мову в підручнику для студентів-теологів.

Звичайно в семінаріях та інших навчальних спеціальних закладах (нефілологічних) її обминають, обмежуючись лише історією її створення. На наше глибоке переконання, і студентам-теологам потрібно подавати коротку характеристику орфографічних та фонетичних особливостей старослов'янської мови IX–XI ст., що дасть змогу, по-перше, логічніше висвітлити історію формування українського варіанта церковнослов'янської мови, його орфографічних особливостей (наприклад, чому в словах типу дүхъ

потрібно ставити оксію, а не варію: ь у кінці слова не читаємо, а наголос ставимо з урахуванням того, що там є ще один склад, тобто студенти мусять знати про закон відкритого складу в староцерковнослов'янській мові), по-друге, допоможе студентам-теологам читати книги різних історичних періодів, по-третє, вести кваліфіковані дискусії із противниками української редакції церковнослов'янської мови, наприклад, про вимову певних звуків тощо.

2. Термінологія, яку краще використовувати в ситуації неусталеності назв як давньої церковнослов'янської мови IX – XI віків, так і пізніших її періодів.

Василь Сімович про давню церковнослов'янську мову пише (тут і далі зберігаємо орфографію автора. – М. С.): „У нас її здавна звали мовою „словенською” (М. Смотрицький, Вишенський і т. д.), а то й „ц е р к о в н о ю”, тому, що її вживали в відправі по церквах. Крім того, була ще для неї назва „славянська мова” (головно так звали її по школах), і ця назва ще б найбільш і підходила до неї, бо ж перші славянські писані джерела, що дійшли до нас із X-XI ст. після Христа і згадують про цю мову, так і звать її словѣньскъ ѱзыкъ...” [22, с. 1]. Однак автор все ж таки називає підручник „Нарис граматики староболгарської (староцерковнослов'янської) мови”, вважаючи її, очевидно, доцільнішою. І справді, термін *слов'янська мова* поза теологічними сферами сьогодні має зовсім інше значення, а, отже, викликає незрозуміння.

Оскільки давня назва надто загальна, за новіших часів, як зауважує М. Станівський, вона була умовно замінена конкретнішими назвами: *старослов'янська*, *староболгарська*, *церковнослов'янська*, *староцерковнослов'янська* [25, с. 7]. Мова *церковнослов'янська* – цей поширений у науковій літературі термін, як зазначає О. Леута, „слід вживати лише на позначення мови, для функціонування якої характерні певні хронологічні та територіальні обмеження” [7, с. 9]; хоча, наприклад, І. Огієнко, який, з одного боку, ратував за термін *старослов'янська* [18, с. 3–4], у дванадцятитомній „Історії церковнослов'янської мови” розглядає й питання життя та діяльності Кирила і Мефодія, аналізує пам'ятки X – XI віків.

Староцерковнослов'янська мова, чи *давньоцерковнослов'янська*, – традиційний термін, що використовували упродовж усього середньовіччя, який, на думку Г. Хабургаєва, досить точно визначає його походження і первісне призначення, однак учений зауважує: „варто мати на увазі, що мову, зафіксовану в найдавніших слов'янських християнських (перекладних) текстах, з самого початку використовували не тільки як мову церкви, але і як мову науки і літератури”, „і саме ця ширша функція мови давніх книг визначила її пізніший вплив на літературні мови ряду слов'янських народів” [28, с. 6], тому перейшли на термін *старослов'янська*; погоджується з цією думкою і О. Леута, який зауважує, що найточніше визначає суть і призначення мови назва *давньоцерковнослов'янська* (англ. *Old Church Slavonic*), проте через свою громіздкість вона не набула значного поширення [7, с. 9-10]; ми майже впевнені, що тут зіграв свою роль ще й чинник наявності в терміні кореня *церковний*, у радянському атеїстичному суспільстві зовсім небажаний, тому після 1917 р. термін замінили [26, с. 29]. До речі, і сьогодні активно використовують термін *церковнослов'янська мова*, але ж цю мову також використовували не лише в церкві.

У радянському та й порадянському мовознавчому просторі звичайно користуються терміном *старослов'янська мова*, наголошуючи на тому, що він підкреслює її об'єднавчий характер. Наш досвід викладання старослов'янської мови студентам-філологам свідчить, що у першокурсників виникають значні труднощі в розрізненні термінів та понять *старослов'янська мова* та *праслов'янська мова* насамперед через розмитість першого та зовнішню схожість цих висловів, а теологи звичайно за церковною звичкою називають її просто *слов'янська мова*, що викликає незрозуміння в нетеологів. До речі, у програмах зі старослов'янської мови І. Василенка (1957 р. – Київ [20] та 1971 р. – Москва [21]) на початку програми подано подвійні терміни *старослов'янська (староцерковнослов'янська) мова*, що полегшувало сприйняття та розуміння суті та функцій цієї мови. 2002 року вийшла нова книга О. Горшкова, яка зверху на обкладинці має назву „Старославянський язык”, а всередині „Старославянський (древнецерковнославянський) язык” [5]. Та й у В. Сімовича читаємо: „Ми цю мову будемо звати староболгарською або с т а р о ц е р к о в н о с л а в я н с ь к о ю м о в о ю; в нас уживається й вислів „церковнославянська” мова й якщо де в нас проскочить назва „церк.-слав. мова”, то треба знати, що вислову цього вжито – за традицією. Така назва довго була принята в науці” [22, с. 13].

З огляду на такий термінологічний різнобій та новий етап розвитку лінгвістики в Україні в

умовах відсутності табу на вивчення мови церкви та релігії вважаємо за доцільне відновити термін *староцерковнослов'янська мова* щодо мови IX – XI ст. і включити його до ширшого поняття *церковнослов'янська мова* як ранній етап її розвитку. Сучасну церковнослов'янську мову називають *новоцерковнослов'янською мовою* (за М. Толстим, цей термін увів В. Мареш [19, с. 5]). Думаємо, ці терміни добре співвідносяться між собою і ними зручно користуватися.

3. Висвітлюючи питання про історію діяльності Кирила й Мефодія, варто, на наш погляд, детально зупинитися на питанні про Кирила і Мефодія та Україну.

У цьому стосунку насамперед згадують хозарську місію, коли Костянтин відвідав Крим, на території якого знаходився той самий Корсунь (Херсонес, сучасний Севастополь), де Костянтин зустрів чоловіка, який мав євангеліє, „руськими письменами писане”. З цього приводу є дуже цікава детальна стаття Т. Юречко „Місія святих рівноапостольних братів Кирила та Мефодія серед слов'ян”, уміщена на сайті Київської богословської академії (УПЦ КП) [29].

Другий аспект проблеми „солунські брати і Україна“ пов'язаний із моравською місією Кирила та Мефодія. І. Огієнко в монографії про Костянтина та Мефодія пише, що до складу Великоморавського князівства входила Моравія, Паннонія та князівство Нитранське, тобто князівство простягалось від Магдебургу до Стрия, а отже до нього входила і частина західноукраїнських земель [11, с. 156]. Очевидно, тому й у книзі Ю. Федорова „Історія церкви в Україні” читаємо, що Великоморавська держава „на сході простягалася поза Карпати, аж по ріку Стрий” [27, с. 24]. Вітчизняні церковні історики стверджують, що до Великої моравсько-мефодіївської єпархії входили і північні землі сучасної України, зокрема Волинь. Знайдені сліди християнства у м. Володимирі-Волинському в урочищі Стара Катедра свідчать про вплив Великої Моравської єпархії і місії учнів святого Мефодія. Історики наводять ці докази в ракурсі ще одного з трьох шляхів поширення християнства на землю Руси-України, який називають північним.

В останній час активно обговорюють питання перебування Кирила та Мефодія на Закарпатті. І тут можна подати статтю В. Ільницького „Кирило і Мефодій: закарпатський аспект” [6] – інтерв'ю з професорами Ужгородського національного університету Любомиром Белеєм та Сергієм Федакою. Справді, існують твердження про те, що, мандруючи до Великої Моравії на прохання тамтешнього князя Ростислава, святі Кирило і Мефодій прямували через історичне Закарпаття та охрестили жителів Потисся, тобто самі святі Кирило й Мефодій принесли християнство на терени історичного Закарпаття. Такі міркування виникли ще наприкінці XIX ст. не без впливу великої популярності культури святих Кирила та Мефодія серед сусідніх народів – чехів та словаків, проте в кінці XX ст. гіпотезу про християнізацію Закарпаття святими Кирилом та Мефодієм підхопили так звані неорусини, які почали використовувати пропагандистський ресурс цієї гіпотези: мовляв, місцеве автохтонне населення Закарпаття, на відміну від українців, було охрещено святим Кирилом і Мефодієм, а не Володимиром Великим. Як основний аргумент на свою користь вони використовують той факт, що моравська місія Костянтина і Мефодія відбувалася на суміжних із сучасним Закарпаттям землях – Моравії й Паннонії, а тому солунські брати охрестили автохтонне населення Закарпаття на більш як 120 років раніше, ніж відбулося хрещення України-Русі. Однак, хай якою сильною була б спокуса оголосити себе спадкоємцем славних кирило-мефодіївських традицій, на жаль, як зазначають шановні професори, жодних переконливих доказів про фізичне перебування Кирила і Мефодія на Закарпатті наразі немає, а тому переважна більшість учених вважають твердження про перебування Костянтина і Мефодія на території сучасного Закарпаття безпідставними.

На наше переконання, студенти повинні знати, яке велике значення мають святі Кирило та Мефодій для українців та як високо їх шанують в Україні. Так, 24 травня, коли православна та греко-католицька церкви святкують день рівноапостольних Кирила і Мефодія, у багатьох слов'янських країнах, а з 1994 р. і в Україні цей день є Днем слов'янської писемності та культури. Святі Кирило та Мефодій для всіх слов'янських народів є уособленням та покровителями національно-визвольних рухів за незалежність; їхні ідеї єдності, братерства, гуманізму, духовності, освіти були підхоплені й розвинуті першою українською політичною організацією в Києві – Кирило-Мефодіївським братством, до якого належав і Тарас Шевченко. Може, це й символічно, що на Україні День слов'янської писемності та культури збігається з днями перевезення праху Тараса Шевченка на Україну. 24 травня 2003 р. за рішенням святийшого патріарха Київського і всієї Руси-України Філарета та за ініціативою ректорату, професорсько-викладацького складу та студентства Національного педагогічного університету імені

М. Драгоманова цей день проголошено Днем українського студентства. Українська Православна Церква Київського патріархату встановила особливі нагороди: орден і медаль святих рівноапостольних Кирила і Мефодія, які вручають науковій інтелігенції за особливі заслуги в освітній сфері.

На Україні є кілька пам'ятників Кирилові та Мефодію. У Києво-Печерському державному історико-культурному заповіднику було відкрито пам'ятну стелу на честь творців слов'янської писемності – Кирила і Мефодія, а зараз побудовано пам'ятник. На Михайлівській площі в Києві встановлено пам'ятник княгині Ользі, святому апостолу Андрію Первозваному та просвітителям Кирилу і Мефодію. Пам'ятник розташовано поряд із Михайлівським Золотоверхим собором (композиція складається з трьох мармурових скульптур на гранітному постаменті: у центрі розташовано постать княгині Ольги, ліворуч – апостола Андрій Первозваний, праворуч – просвітителів Кирила і Мефодія із написом: „Святі рівноапостольні Кирило і Мефодій. Двойця священная, світом богопознання нас озаряющая”; уперше пам'ятник відкрито 1911 р.; 1935 р. пам'ятник було демонтовано; 1996 р. пам'ятник відновили). Також Кирилу та Мефодію встановлено пам'ятники на головних площах міст Мукачеве та Свалява Закарпатської області.

4. Висвітлюючи теорії походження староцерковнослов'янської (старослов'янської) мови, думаємо, варто детально зупинитися на українській теорії (її відстоювали Іван Огієнко в численних своїх працях [13; 17], Микола Бойчук у підручнику „Історична граматики української мови” [4]), хоча вона й не є загально визнаною.

5. Вимову літер сучасної церковнослов'янської азбуки, звичайно ж, потрібно подавати в українському орфоепічному оформленні (*віди, зіло, мисліте* тощо).

6. Описуючи пам'ятки, потрібно якомога більше давати інформації, важливої для нас, українців, як це робив В. Сімович, який, наприклад, щодо Слуцького уривка із псалтиря зауважує: „деякі форми (мяке закінчення 3. ос. sing. praes.) вказують на те, що памятник повстав на Сході – може, й на нашій землі” [22, с. 23а]. Так, очевидно, варто подати детальну інформацію про історію дослідження та видання Київських листків, які зберігаються в Національній бібліотеці України ім. В. Вернадського; про те, що Архангельське Євангеліє 1092 р. правильніше, як зауважує І. Огієнко, називати Київським Євангелієм; про найновіші досягнення українських вчених – видання Євсевієвого Євангелія, Добрилового Євангелія тощо.

Ми окремо подаємо пам'ятки старослов'янської (староцерковнослов'янської) мови та пам'ятки церковнослов'янської мови української редакції, хоча визначити межу між ними практично неможливо. До канону старослов'янських пам'яток (18 найдавніших рукописів) не входить навіть Остромирове Євангеліє, хоча всі підручники зі старослов'янської мови, як російськомовні, так і українськомовні, його подають; ми завершуємо розгляд староцерковнослов'янських пам'яток Остромировим Євангелієм 1056 – 1057 рр., а вже Ізборники Святослава 1073 та 1076 років відносимо до пам'яток української редакції церковнослов'янської мови, список яких завершуємо Острозькою Біблією та словниками і граматики кінця XVI – XVII ст.

Дуже хотілося б, щоб ми мали справжній український підручник, у якому було представлено на тлі світової славістики досягнення українських учених, подано всю основну літературу, видану ними про першу писемну мову слов'ян та українську редакцію церковнослов'янської мови, серед яких праці І. Огієнка, В. Німчука, М. Грунського, М. Возняка, М. Бойчука, К. Трофимовича, М. Станівського та інших мовознавців.

Посібник призначено студентам-геологам та релігієзнавцям, однак, думаємо, він стане в пригоді всім, кого цікавлять питання мови церкви. Ми підтримуємо думку Любомира Белея, яку він висловив у передмові до свого „Старослов'янсько-українського словника”: „щоб реалізувати такий актуальний заклик І. Дзюби „усвідомити українську культуру як цілість”, конче необхідно, серед інших завдань, переглянути упереджено-байдуже ставлення до старослов'янської словесності, належно оцінивши її роль та місце в історії української культури. Лише так можуть бути створені належні передумови для залучення набутків старослов'янської словесності української традиції в орбіту сучасного культуротворення українців” [1, с. 6–7].

Література

1. Белей Л. Старослов'янсько-український словник / Любомир Белей, Олег Белей. – Львів : Свічачо, 2001. – 332 с.
2. Біленька-Свистович Л. В. Церковнослов'янська мова: Підручник зі словником / Л. В. Біленька-Свистович, Н. Р. Рибак. – К. : Криниця, 2000. – 334 с.

3. Білоус М. Василь Сімович : Життєписно-бібліографічний нарис / Марія Білоус, Зеновій Терлак. – Львів, 1995. – 180 с.
4. Бойчук М. К. Вступ // Безпалько О. П. Історична граматики української мови / О. П. Безпалько, М. К. Бойчук, М. А. Жовтобрюх, С. П. Самійленко, І. Й. Тараненко. – К. : Рад. школа, 1962. – С. 3–76.
5. Горшков А. И. Старославянский (древнецерковнославянский) язык : учебное пособие для студентов / А. И. Горшков. – М. : ООО „Издательство АСТ“; ООО „Издательство Астрель“, 2002. – 142 с.
6. Ільницький В. Кирило і Мефодій: закарпатський аспект / В. Ільницький // День. – 2013. – 11 січня.
7. Леута О. І. Старослов'янська мова / О. І. Леута. – К. : Вища школа, 2001. – 255 с.
8. Мельник Я. Церковнослов'янська мова : Навчально-методичний посібник / Ярослав Мельник, Ольга Лазарович. – Івано-Франківськ : Гостинець, 2004. – 242 с.; Вид. 2-е переробл. і виправл. – Івано-Франківськ : Видавець Третяк І. Я., 2008. – 244 с. ; Вид. третє, переробл. і доповн. – Івано-Франківськ : Видавець Третяк І. Я., 2012. – 252 с.
9. Німчук В. Молитви наша не презри... Проблеми богослужбової мови / Василь Німчук // Карпатський край. – 1997. – № 6–10 (117). – С. 37–51.
10. Німчук В. Українська мова – священна мова / Василь Німчук // Людина і світ. – 1992. – № 11–12. – С. 28–32.
11. Огієнко І. Історія церковнослов'янської мови. – Т. I : Костянтин і Мефодій, їх життя та діяльність. Історично-літературна монографія / Іван Огієнко. – Ч. I. – Варшава, 1927. – 324 с.
12. Огієнко І. Історія церковнослов'янської мови. – Т. II : Костянтин і Мефодій, їх життя та діяльність. Історично-літературна монографія / Іван Огієнко. – Ч. II. – Варшава, 1928. – 400 с.
13. Огієнко І. Історія церковнослов'янської мови. – Т. IV : Повстання азбуки й літературної мови у слов'ян / Іван Огієнко. – Варшава, 1927. – 274 с.
14. Огієнко І. Історія церковнослов'янської мови. – Том V : Пам'ятки старо-слов'янської мови X-XI віків: Історичний, лінгвістичний і палеографічний огляд пам'яток з повною бібліографією їх. Альбом 155 знімків з пам'яток X-XI віків і 55 стор. їх кирилівського відчитання. Старо-слов'янський словник / Іван Огієнко. – Варшава, 1929. – 493 с.
15. Огієнко І. Історія церковнослов'янської мови. – Т. VI : Фонетика церковно-слов'янської мови / Іван Огієнко. – Варшава, 1927. – 455 с.
16. Огієнко І. Історія церковнослов'янської мови. – Т. X : Слов'янська палеографія. Видання (студентів) тимчасове літографоване: Paleografja sudylicka, Варшава, 1928. – 95 с.
17. Огієнко І. Повстання азбуки й літературної мови в слов'ян / Іван Огієнко. – [Жовква] : Друк. о.о. Василяна, 1937. – 300 с. – (Бібліотека українознавства).
18. Огієнко І. Старослов'янська мова в вищій школі: Чергові завдання вивчення старослов'янської мови / Іван Огієнко // Наша культура. – 1936. – Кн. 4 (13). – Львів, 1936. – 13 с.
19. Плетнева А. А. Церковно-славянский язык : для общеобразоват. учеб. заведений гуманит. профиля, светских и духовных гимназий, лицеев, воскресных шк. и самообразования / науч. ред. В. М. Живов / А. А. Плетнева, А. Г. Кравецкий. – М. : Просвещение, Уч. лит., 1996. – 192 с.
20. Програми педагогічних інститутів : Старослов'янська мова / автор И. А. Василенко. – К. : Рад. школа, 1957. – 17 с.
21. Программы педагогических институтов : Старославянский язык / автор И. А. Василенко. – М. : Просвещение, 1971. – 16 с.
22. Сімович В. Нарис граматики староболгарської (староцерковнослов'янської) мови / Василь Сімович. – Прага, 1926 (на правах рукопису). – 385, XXII с.
23. Скаб М. В. Проблема назви першої писемної мови слов'ян (рефлексії з приводу підручника Василя Сімовича „Нарис граматики староболгарської (староцерковнослов'янської) мови”) / М. В. Скаб // Наукові записки Тернопільського національного педагогічного університету. Серія : Мовознавство. – Тернопіль : ТНПУ, 2005. – № 1(13). – С. 48–56.
24. Скаб М. С. Міжнародна наукова конференція „Українська мова і сфера сакрального” / М. С. Скаб, А. А. Ковтун // Українська мова. – 2010. – № 4. – С. 116–121.
25. Станівський М. Ф. Старослов'янська мова / М. Ф. Станівський. – Львів : Вид-во Львів. ун-ту, 1964. – 470 с.
26. Супрун А. Е. Старославянский и церковнославянский язык / А. Е. Супрун, А. М. Молдован // Языки мира: Славянские языки / РАН. Институт языкознания ; ред. колл. : А. М. Молдован, С. С. Скорвид, А. А. Кибрик и др. – М. : Academia, 2005. – С. 29–69.
27. Федорів Ю., свящ., д-р. Історія церкви в Україні / свящ. д-р Юрій Федорів. – Люблін, 1991. – 364 с.
28. Хабургаев Г. А. Старославянский язык / Г. А. Хабургаев. – М. : Просвещение, 1986. – 288 с.
29. Юречко Т. Місія святих рівноапостольних братів Кирила та Мефодія серед слов'ян // Режим доступу : сайт Київської Богословської Академії (УПЦ КП).
30. Štec M. Cirkevná slovančina / Mikuláš Štec. – Prešov, 2005. – 464 s.